

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 130.2+316.7

ТРАДИЦІЯ І МОДЕРН: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ СУЧАСНОГО СВІТОБАЧЕННЯ

Катерина Алексєєва

*Національний транспортний університет,
факультет економіки та права, кафедра філософії та педагогіки
вул. М. Омеляновича-Павленка, 1, 01010, м. Київ, Україна*

Здійснено аналіз конституювання ціннісних зрізів життєсвіту, що уможливають сучасний тип світобачення. Наслідком ціннісного вибору є ставлення до традиції і модерну: демаркація (відмежування) й ідентифікація (залучення). З метою уникнення абстрактного опису переваг модерності наголошено на бажаній ідеї «синтезу цінностей», коли традиційні цінності схвалюються як «інструментальні», що сприяють втіленню таких модерних цінностей, як професійний успіх та задоволення від життя.

Ключові слова: традиція, модерн, цінності, світобачення, постмодерн.

Поняття традиції і модерну спорадично застосовують як атрибутивні предикати для характеристики різноманітних явищ. Переважно вони слугують термінологічним інструментарієм для означення чогось як звичного/узвичаєного або нового/інноваційного. До прикладу, говоримо про традиційні і модерні цінності, традиційну і модерну освіту, традиційне і модерне мистецтво, традиційне і модерне державотворення. За смисловим навантаженням поняття «традиція» і «модерн» може мати синхронний (змістовий) і діахронний (історичний) спосіб інтерпретації.

Провідними установами України, що займаються питаннями паритетного впровадження модернізації з урахуванням традиціоналістських настроїв нашого суспільства, є Інститут національної пам'яті, Києво-Могилянська бізнес-школа, національний культурно-художній музейний комплекс «Мистецький Арсенал», а також різноманітні креативні майданчики, де, зокрема, проходять публічні лекції та дискусії. Полеміка навколо обговорення традиційних і модерних стилів життя проходить за участі сучасних українських науковців, серед яких: В. Вятрович, Я. Грицак, Н. Яковенко, М. Мінаков, С. Гайдай, А. Єрмолаєв, В. Гладких, В. Єрмоленко, В. Кебуладзе, Д. Яневський, Т. Лютий, А. Богачов.

Із метою загострення уваги на ціннісно-декларативних і фактичних умовах формування сучасного українця концепти традиції і модерну радикалізуються до рівня бінарних опозицій. Також варто наголосити на тому, що постмодерн як ера сьогодення є реалізацією заповіту модерну [1, с. 95] і дуального протиставлення між модерном і постмодерном не існує. Реалізація зазначеної мети передбачає конкретизацію двох завдань:

- проаналізувати конституювання ціннісних зрізів життєсвіту, через які людина у певний спосіб себе маркує та водночас ідентифікує;
- виявити змістові характеристики, що стихійно чи раціонально закріплюються за традиційними або модерними зразками людського існування.

Звернення до традиції є умовою нашої соціалізації через накопичення і засвоєння практично-необхідних знань [2, с. 67]. Вже національна мова кожного є елементом традиції

як наше мовне апіорі, що опосередковує досвід і розуміння. У нас є спільна мовна традиція, в якій ми перебуваємо і формуємося як українці сьогодення, відкриті для глобального світу. Така традиція є герменевтичною, а не герметичною, відповідно, діалогічною, а не монологічною. Загалом, «традиція – це влада безіменного авторитету» [3, с. 281]. І до неї належить також баласт забобонів і передсудів, що відчужують нас від модерного світу.

Бути модерним означає бути сучасним. Термін «модернізм» запровадив у 1950-х роках критик і теоретик Клемент Гренберг. За його словами, модернізм охоплює не лише мистецтво та літературу. Він обіймає майже все з того, що є справді живим у нашій культурі. З історичного порядку це великою мірою новація. Західна цивілізація повертається до власних джерел і ставить їх під знак питання, але тут вона пішла далі за інших. Гренберг ототожнював модернізм з «інтенсифікацією, майже граничним загостренням цієї самокритичної тенденції, яка почалася з філософа Канта» [4, с. 332]. Оскільки Кант – ще й теоретик Просвітництва і автор гасла «Май мужність користуватися своїм розумом», на часі буде видозміна цього вислову: «Май мужність бути модерним».

Із ХХ ст. модерн докорінно поглиблюється. І це помітно не лише у філософії і мистецтві, але й у науці. Для всіх сциєнтистських інновацій ХХ ст. характерним є руйнування тотальних проектів, дивергенція напрямів запитування і доконечна плюральність. Наприклад, теорія відносності Айнштейна зумовлює думку, що не існує жодного практичного поняття цілого, бо не надається переваги жодній системі координат. Є тільки відношення самостійних систем, що мають власний відлік часу. Онтологія як теорія буття стверджує: «Дійсність – це незалежна від нашої свідомості реальність» [5, с. 119]. Із цим твердженням суголосні думки модерних науковців: дійсність дотримується не однієї моделі, а багатьох, вона структурована конфліктно й драматично, проявляє єдність лише у специфічних сферах, а не загалом.

Сучасна дослідниця модернізації В.Г. Федотова звертається до концепту «розмаїтих сучасностей» [6], де аналізує «навздогінну» модернізацію незахідних країн. Цей процес у таких країнах, зокрема й в Україні, залежить від вихідних умов – культури, традицій, звичаїв, культурних кодів. Образ модерну (сучасності), якого досягають ці країни, відрізняється надзвичайним розмаїттям. Проте в базових системних галузях вони використовують вестернізацію, особливо у сфері фінансів, банків і передових технологій. Але водночас феномен суспільного модерну ґрунтується на певних світоглядних настановах. Про це писав ще засновник прагматизму В. Джеймс: «<...>питання полягає зовсім не в тому, чи світогляд впливає на реальні справи, а в тому, чи може, зрештою, що-небудь інше справляти на них вплив» [7, с. 7]. Модерну притаманний принцип «політеїзм цінностей». М. Вебер пояснював це у протиставленні давнім метафізичним поняттям, сучасна конвертація яких уже неможлива. Вже не вірять, що істина, добро, краса й святе збігаються; за сучасної доби вони, радше, розійшлися й навіть виключають один одного. Подібне існує між культурами і світоглядами, наприклад, між російською і українською культурами або між католицизмом і православ'ям – жодної можливості для розрізнення кращого і гіршого, правоти і неправоти. Ситуація модерну визначається голим, неприхованим плюралізмом.

Це є модерною повсякденністю. Проте частина сучасних українців ще не доросла до цієї повсякденності з її радикальною плюральністю, яка є прикметою розвинутого модерну. Через те вони звертаються до якогось вождя і вчителя, який ще раз виведе їх із цієї плюральності, даючи їм чи просто обіцяючи те, що за доби модерну стає неприйнятним, – остаточну орієнтацію. Нездатність «дорости» до такої повсякденності увиразнює нашу слабкість. З огляду на це, завдання науки полягає в тому, щоб відкрити співгромадянам очі на невідворотність і неминучість цього плюралізму. Управління в політеїзмі, відмові від ілюзій традиціоналістичних бажань – ось яке завдання суспільного модерну.

Філософські антрополози, зокрема А. Гелен, ще у ХХ ст. зазначили, що різноманітні ціннісні порядки світу і породжені разом із ними кризи й тертя чітко вийшли на яв. Наше сучасне суспільство виділяється радикальним антагонізмом між цілями техніко-економічної, культурної і політичної сфер, звідки випливає, що неодмінно є різні інтереси. Вже у ХХІ ст. треба сприймати як факт, що всі ми маємо різноманітні вподобання та ідентичності. Мислення модерної людини, як жодне інше, стосується цілого, залишаючись відкритим. Модерна політика як філософія політики не виступає ані за партикулярне, ані за універсальне, а турбується про розвиток багатьох партикулярних можливостей, які універсально потрапляють у конфліктну ситуацію. У цьому полягає вагома різниця з практичною філософією Канта. Якщо для нього була важливою свобода кожного, забезпечення щастя, яке не завдає шкоди іншому такому ж законному щастю, то постмодерн розглядає це як утопію. Доки традиція виходить із моделі збігу життєвих проєктів, вона припускає, що вони, ймовірно, реалізуються, не «завдаючи шкоди» один одному. З погляду постмодерну, наявною є «розбіжність і розпорошеність» [8, с. 91] життєвіту і разом із тим неминучість «шкоди». Зрештою, правосуддя та політика мають думати інакше, ніж Кант: не про форми, щоб узгодити їх між собою, а про способи, щоб справедливо та корисно обходитись із незгодженням, якого не можна позбутися.

Протягом трьох останніх десятиліть у міжнародних соціологічних дискусіях про модерний ціннісний поворот домінує американський політолог Р. Інглгарт. Для соціологічних емпіричних досліджень поняття цінностей має суто прагматичний характер, позбавлений умоглядних філософських конотацій. Тому доречніше говорити про «ціннісні тренди технологічної доби» [9, с. 81], зумовлені раціонально-прагматичними мотивами. У цьому контексті цінність розуміється як експліцитно сформульована або імпліцитно прийнята концепція бажаного, яка характеризує індивіда або групу, впливаючи на вибір доступних способів дії, її засобів та цілей. Інглгарт наголошує, що необхідним є розрізнення між бажаним у сенсі того, що є предметом актуального бажання, та бажаним у сенсі того, що є вартим бажання. У суспільствах із високою диференціацією вони виконують консенсусну функцію лише тоді, коли є великою мірою генералізованими та абстрагованими від речової та соціальної конкретики, а отже, не приписують наперед жодних конкретних дій. Хоча час від часу відкритість цінностей до інтерпретації і сприймається як перешкода, насправді вона є не вадою, а перевагою модерного суспільства.

Р. Інглгарт описує ціннісний поворот як «зміщення преференцій від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей через зміщення у стратегіях виживання, які спочатку спрямовувалися до економічних здобутків, а пізніше – зі зростанням добробуту – до вдосконалення стилю життя» [10, с. 414–415]. Ідеться про цінності, які гарантують виживання і чіє значення зменшується на користь цінностей, які підвищують комфорт. Усе це, врешті-решт, розширюється до амбітної теорії модернізації, яка поєднує культурний поворот з економічними та політичними змінами. Обидві свої базових гіпотези Інглгарт формулює таким чином:

1) гіпотеза нестачі. За нею, найвища суб'єктивна цінність надається тим речам, які є доступними в обмеженій кількості;

2) гіпотеза соціалізації. За нею, засадничі ціннісні орієнтації формуються впродовж підліткової стадії соціалізації і залишаються порівняно стабільними на подальших умовах життя.

Інглгарт пов'язує гіпотезу соціалізації з *гіпотезою поколінь*, яка є особливо актуальною для наших українських реалій. Міра відмінності між поколіннями залежатиме від того, наскільки швидкими й інтенсивними є зміни соціально-економічного середовища. Формулювання цієї гіпотези таке:

Через нерегулярність (переривчастість) у розвитку соціально-економічного середовища часова послідовність народжень зазнає зламів, які призводять до формування поколінь. Ті, хто належить до певного покоління, під час первинної соціалізації перебувають під впливом дуже схожих соціально-економічних чинників, які відрізняються від тих, що впливали на інші покоління (так, наприклад, говорять про довоєнне і повоєнне покоління, радянське і пострадянське покоління, X – Y – Z покоління).

Для визначення рівня модернізації суспільства людям певної вибірки надається список політичних цілей, з яких вони мають вибрати ту, яка їм особисто здається найважливішою. До таких цілей належать:

- A. Захист права на вільне висловлювання власної думки;
- B. Боротьба проти зростання цін;
- C. Більший вплив громадян на рішення уряду;
- D. Забезпечення спокою та порядку в цій країні.

На основі відповідей формується шкала, яка отримала назву шкала, або індекс, Інглгарта. Цілі A і C свідчать про постматеріалістичну орієнтацію, а B і D – про матеріалістичну. В разі, якщо опитуваний характеризує обидві постматеріалістичні цілі як найважливіші, то він отримує цифровий код «1». Це група чистих постматеріалістів. Якщо ж опитуваний приписує вищий пріоритет обом матеріалістичним цілям, то він отримує код «4»; цей варіант відповідає чистим матеріалістам. У разі, якщо опитуваний називає на першому місці постматеріалістичну ціль, а на другому – матеріалістичну, то він отримує цифровий код «2» і позначається як постматеріалістичний змішаний тип. І, навпаки, якщо він на перше місце ставить матеріалістичну ціль, а на друге – постматеріалістичну, то дістає цифровий код «3» і характеризується як «матеріалістичний змішаний тип». Інглгарт вважає на те, що цей індекс репрезентує континуум цінностей: що вищою є цифра, то сильніше виражається матеріалістична орієнтація і навпаки.

Цінності – це патерни (зразки) нашої екзистенції. Вони є не лише наслідками економічно-політичного розвитку, а й умовою структурування політичних конфліктів та форми демократичної участі. Зокрема, всередині політичних систем західних суспільств Інглгарт розрізняє доіндустріальні та індустріальні структури конфлікту. Доіндустріальні структури спираються, насамперед, на релігійні та етнічні, мовні та регіональні суперечності; індустріальна структура конфлікту представлена як класовий конфлікт. Звісно, в XXI ст. Україна, на жаль, не пододала стадію індустріальних конфліктів і станом натеper ми маємо класовий конфлікт, який не витіснив доіндустріальних конфліктних структур, а лише наклався на них. Нашарування конфліктних пластів створює для формування ідентичності сучасного українця небезпечну точку біфуркації. Про це писав ще У. Еко у своїй брошурі «Ур-фашизм» [11]. Можна виділити низку рис, типових для того, що називається ур-фашизмом, або вічним фашизмом. Ці елементи не можна організувати в систему. Багато з них суперечать одне одному і є типовими й для інших форм деспотизму чи фанатизму. Та достатньо присутності одного з цих елементів у суспільній системі, щоб навколо нього почав згущуватися фашизм.

Першою характерною рисою ур-фашизму є культ традиції. Традиціоналізм, звісно, набагато старший від фашизму. Він був притаманним не лише контрреволюційній католицькій думці після Французької революції, але народився ще в пізноеллінську добу як реакція на класичний грецький раціоналізм. Із цього випливає, що не може бути поступу в знанні. Істина повідомлена один раз для всіх, і ми лише можемо витлумачити її темні послання.

Традиціоналізм передбачає заперечення модернізму. Хоча нацизм пишався своїми індустріальними досягненнями, його вихваляння модернізму було лише зовнішньою обгорткою ідеології, що ґрунтувалася на принципі Крові і Землі. Заперечення модерного світу виступало як засудження капіталістичного способу життя, але це стувалося переважно неприйняття духу 1789 року. Просвітництво, доба раціоналізму виглядають як початок сучасного «духовного псування». У цьому сенсі ур-фашизм можна визначити як ірраціоналізм.

Небезпечно явище ур-фашизму конститується змістовим наповненням суспільної свідомості:

- акції заради акції, без попередніх роздумів;
- апеляція до фрустрованого середнього класу, який страждає від економічної кризи або почуттів політичної приналежності, класу, який наляканий тиском нижчих соціальних верств. У наш час, коли старі «пролетарі» стають дрібними буржуа (а люмпени переважно виключені з політичної арени), майбутній фашизм, на думку Еко, знайде свою аудиторію у цій новій більшості;
- пацифізм зображується як торгування з ворогом. Це ганебно, бо життя є станом постійної війни;
- героїзм є нормою. Культ героїзму тісно пов'язаний із культом смерті;
- селективний популізм, який можна назвати й квалітативним популізмом. У демократичних суспільствах кожен громадянин має особисті права, але сукупність громадян має політичний вплив лише з позицій кількості: меншість поважає рішення більшості. Для ур-фашизму окрема особа не має жодних прав, і народ сприймається як якість, моноліт, що виражає загальну волю;
- нова мова, яка з'являється в невинній на вигляд формі популярних ТВ-трибун і круглих столів.

Для подолання і знешкодження фашистських настроїв є протидія – це критичне мислення, адже жодна синкретична віра не може витримати аналітичної критики. Критичний дух оперує розрізненням, і розрізнення є ознакою модерності. У модерній культурі науковці плекають незгоду як шлях до поглибленого пізнання. Для ур-фашизму незгода є зрадою. Окрім того, незгода є ознакою різноманітності. Ур-фашизм розвивається, відшукуючи консенсус, експлуатуючи і перебільшуючи природний страх перед відмінностями.

Носіями цього критичного мислення в нашій державі мають стати молоді й освічені українці. Вони становлять велику частку у групі постматеріалістів, у них більше енергії та кращі когнітивні здібності для політичної участі й розвитку нових, неконвенційних форм політичного протесту. Здійснення політики поки що покладається великою мірою на еліти організацій. Нові форми участі, навпаки, мають бути не керованими елітою, а такими, що кидають еліті виклик. Також постматеріалістична орієнтація спрямована проти анонімізації індивідів через бюрократичні організації. Тому форми участі тут більш індивідуалістичні. Це засвідчують нові соціальні рухи в Європі, як-от феміністичний та екологічний, а також поширення громадських ініціатив та груп взаємодопомоги.

Перше десятиріччя української незалежності вбачилося, насамперед, як поступова реінтеграція України як органічно європейська реальність у політичний і культурний простір Європи. Тоді відкривався взаємний ентузіазм україно-європейських стосунків [12, с. 43]. Наш ентузіазм був дещо ідеалістичним і абстрактним, але цей недолік долається прийдешнім часом. Ентузіазм Європи був обережнішим і прагматичнішим, але все ж таки не позбавленим зацікавленого погляду на перспективи України. Початок третього тисячоліття відкривається глибоким скептицизмом з обох сторін. Україна закидає Європі

утилітаризм її інтересів, непослідовність у ставленні до східноєвропейських демократій, нерозуміння суто українських проблем. Натомість політика ЄС критикує нас за інструментальний інтерес на рівні кредитів, за «багатовекторність» українського політичного вибору, а також економіко-ідеологічні перепони на шляху побудови «відкритого суспільства».

Від 2013 року сьогодення українських реалій має бурхливо-строкатий начерк: нестабільна політико-економічна ситуація, невизначена стратегія реформ, постреволуційна криза ідентичності і, як наслідок, ми стаємо свідками й суб'єктами розвитку пасивного нігілізму на українському ґрунті як відмови від будь-якого цілепокладання [13, с. 61]. Така ситуація створює сприятливі умови для голосливої риторики щодо рефрену національної ідеї. Але вже у третьому тисячолітті наша проекція на майбутнє має спиратися не лише на традицію української історії більш ніж півстолітньої давності, а й має неодмінно враховувати контексти й виклики актуальної дійсності. Ми страждаємо на зтяжну мітологізацію й ідеалізацію минувшини, що виявляється в надмірному «романтизмі» української натури. Врешті-решт треба повернутися від міту до логосу, здійснивши «люстрацію ідолів розуму», що стають на заваді критичному мисленню в процесі особистісного становлення.

Отже, філософсько-антропологічні умови формування сучасного українця мають бути частиною проекту просвітництва, пристосованого до ідей постмодерну. Цю тезу експлікують такі висновки:

– політичний партикуляризм із його посиленням на традиції та особливості, можливо, є корисним, насамперед, для звільнення від чужоземного панування, але потім схилється до обернення на тоталітарне;

– для уникнення однобічно-абстрактного опису переваг модерності варто наголосити на бажаній ідеї «синтезу цінностей», який утворюється тоді, коли такі традиційні цінності, як старанність і любов до порядку, схвалюються як «інструментальні цінності», що сприяють втіленню таких «граничних цінностей», як професійний успіх та задоволення від життя.

Список використаної літератури

1. Вельш В. Наш постмодерний модерн / Пер. з нім. К.: Альтерпрес, 2004. 328 с.
2. Шюц А., Лукман Т. Структури життєвіту / Пер. з нім. К.: Український Центр духовної культури, 2004. 560 с.
3. Богачов А.Л. Філософська герменевтика: навч. посіб. К.: «Курс», 2006. 405 с.
4. Ріу Д. Модернізм / Європейський словник філософій: Лексикон перекладностей. Том другий. К.: Дух і Літера, 2009. С. 332–333.
5. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або Інтелектуальні подорожі до країни філософії: наук. посіб. К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. 238 с.
6. Федотова В.Г. Модернизация и традиция. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modernizatsiya-i-traditsiya>.
7. Джеймс В. Прагматизм / Пер. з англ. К.: «Альтернативи», 2000. 144 с.
8. Стретен П. Деррида за 90 минут / Пер. с англ. М.: АСТ: Астрель, 2005. 104 с.
9. Турчин А.В. Футурология. XXI век: бессмертие или глобальная катастрофа? / А.В. Турчин, М.А. Батин. М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2013. 263 с.
10. Томе Г. Ціннісний поворот у Європі з погляду емпіричних соціологічних досліджень / Культурні цінності Європи. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. С. 409–471.
11. Еко У. Ур-фашизм. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/525-umberto-eko-ur-fashizm>.
12. Пахльовська О. Ave, Europa!: ст., доп., публіц. (1998–2008). К.: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. 656 с.: іл.
13. Лютий Т. Нігілізм: анатомія Ніщо. К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. 296 с.

**TRADITION AND MODERN: PHILOSOPHICAL ANALYSIS
OF THE BACKGROUND OF THE CONTEMPORARY OUTLOOK**

Kateryna Alekseeva

*National Transport University, Faculty of Economics and Law,
Department of Philosophy and Pedagogy
M. Omelianovych-Pavlenko str., 1, 01010, Kyiv, Ukraine*

The analysis of the constitution of valuable section of the world of life that makes possible the contemporary type of outlook is carried out. The consequence of value choice is the attitude towards tradition and modernity: demarcation (delimitation) and identification (engagement). To avoid an abstract description of the benefits of modernity, the desired idea of “synthesis of values” is emphasized, when traditional values are approved as “instrumental”, which promote the implementation of such modern values as professional success and satisfaction from life.

Key words: tradition, modern, values, outlook, postmodern.